

יהודי תימן בדרך לגאולה

יהודה ניני

Tudor Parfitt, *The Road to Redemption The Jews of the Yemen 1900–1950*, J. Brill, Leiden 1996, viii–xiii+1–293 pp.

ספרו של ד"ר טודור פארפיט, ראש המרכז ללימודים יהודיים ב-SOAS, שיצא בהוצאה יפה ואסתטית, ובאות נוחה לקריאה, מקיף את אחת התקופות הדרמטיות בתולדות יהודי תימן, כשהוא מכסה את מחצית המאה העשרים רבת התהפוכות, לאמור השנים 1900–1950. לא תמיד זוכה יהדות תימן למחקר היסטורי מידי של היסטוריון מיומן כד"ר תיאודור פארפיט ועל כך בוודאי מגיעה לו תודה. התודה היא גם על הטיפול היסודי, השיטתי והביקורתי במקורות הארכיוניים הרבים שעמדו לפניו ושאותם ניצל עד תום. ד"ר פארפיט הוא מן ההיסטוריונים בני המזל אשר יש להם האומץ האינטלקטואלי לא רק לנהל דיאלוג עם תעודות ומסמכים ארכיוניים, אלא הוא עושה מאמץ להגיע ולראות את הנופים שבהם חיו מושאי מחקריו, ואם אפשר להיפגש אתם אישית. כך עשה גם במקרה שלפנינו: מלבד ביקורים בארכיונים בתימן הוא סייר אף בדרכים ובכפרים שבהם חיו יהודי תימן. התרשמותו הבלתי אמצעית מן הנופים ומבני האדם מורגשת היטב בספר והיא מוסיפה מימד עומק למחקר. אך לפני שנסקור את הספר נעיר שתי הערות טכניות.

1. כל היסטוריון העוסק בחקר תימן ויהודיה היה מעדיף לציין את שנת 1905 כשנת התחלת הדיון ההיסטורי, וזאת משום שבשנה זו אירע המצור הנורא שהוטל על צנעא בידי האמאם אלמתוכל יחיא נ' מחמד חמיד אלדין. מאורע זה היה נקודת מפנה בתולדות תימן ובתולדות יהודיה. צנעא העיר שממה, ומשבעת אלפי יהודיה נותרו אלפיים בלבד; בית הדין היהודי, שקיומו נמשך כשלוש מאות שנה ברציפות, חדל להתקיים, ובקהילה היהודית שהתדלדלה נוצרו בקיעים כתוצאה ממחלוקות פנימיות. גם תימן המוסלמית החלה עוברת תמורה רבת משמעות. השלטון האמאמי־הזידי, שנחלש כבר בראשית המאה הי"ט ולמעשה נעלם כשלטון מרכזי באמצעה, החל תופש את מקומו מחדש בחייה הפנימיים. שושלת האמאמים לבית חמיד אלדין עלתה כגורם בעל משמעות בחיים הפנימיים של תימן כולה, כבר בראשית המרד, שאותו ניהל האמאם מחמד חמיד אלדין, אביו של האמאם יחיא, לקראת סופה של המאה הי"ט. השלטון העות'מאני, שלא הביא ברכה לתימן, נחלש אף במקומות שבהם שלט באופן פורמאלי. מכאן שלאור מאורעות דרמטיים אלו היה על המחבר להתחיל את מחקרו בשנת 1905 או ב־1911, שעה שנחתם החוזה בין השלטון העות'מאני לבין האמאם אלמתוכל עלאלה יחיא נ' מחמד חמיד אלדין, הידוע כחוזה 'דעאן'. יש להתייחס אל הערה זו כאל הערה טכנית בלבד, משום שכפי שנראה ביסס ד"ר פארפיט את מחקרו היטב אף קודם לתאריכים אלו.

2. בדש הספר ציין המחבר כי היהודים היו העדה הלא־מוסלמית היחידה שחייתה בקרב

המוסלמים בתימן. הדגשה זו אינה נכונה משום שבמשך עשרות ואולי אף מאות שנים, אולי עוד מתקופת שיא סחר הודו, חיו בתימן סוחרים, חלפנים ואולי אף צורפים הודים, הנקראים במקורות 'בניאן'. אחרוני סוחרים אלו נרצחו בתימן בשנות האנרכיה ששלטה בה בשנים 1849–1872. לדעתי, למיעוט ההודי בתימן היתה השפעה חשובה ביותר על חיי הכלכלה והמלאכה בקרב יהודי תימן, ומן הראוי לחקור את השפעתם על מלאכת הצורפות, הרקמה והאריגה של יהודי תימן.

בספר שלפנינו המישה עשר פרקים. כאשר הפרק הראשון *Origins*, מסכם את הידוע על מוצאם של יהודי תימן, ואילו הפרק האחרון, *The Liquidation of the Exile*, מסכם בצורה מרשימה את מחקרו של ד"ר פארפיט על המאורעות שהביאו לארגון מבצע ההטסה של יהודי תימן ממחנות האשד וגאולה¹ למדינת ישראל בין החודשים יוני 1949 לספטמבר 1950. למעשה צריך היה מבחינת מבנה הספר לחלקו לשני חלקים. החלק הראשון הם הפרקים 1–8 שבהם מציג המחבר לפני הקורא את תולדותיהם של יהודי תימן עד 1947, היא השנה שבה קיבל האו"ם את החלטתו להקים את מדינת ישראל, והחלק השני הם הפרקים 9–15 שבהם מציג ד"ר פארפיט לפני הקורא את המפנה לרעה שחל במצבם של יהודי תימן בעקבות הקמת מדינת ישראל, מצב שהביא להעלאתם מעדן למדינת ישראל.

הפרק הראשון, *Origins*, הוא פרק מרתק. ד"ר פארפיט מביא בפני הקורא את מגוון האגדות ובצידן את מגוון המחקרים הדינים בשאלת מוצאם של יהודי תימן. בצד האגדות העממיות והאגדות התלמודיות מובאים המחקרים החדשים ביותר בשאלה זו, כגון מחקרו של מ"א ויינגרטן (*Changing Health and Changing*: M. A. Weingarten), מחקרו אשר עורר חילוקי דעות ומידה רבה של התמרמרות, שאינה מוצדקת, בקרב יהודי תימן במדינת ישראל. איני מטיל ספק בחשיבותו של פרק זה וברמה המקצועית ובכושר הניתוח של המקורות והערכתם, אולם אני סבור כי פרק זה אינו דרוש לספר זה, ואם בכל זאת טרח ד"ר פארפיט להעריך ולנתח את המקורות בדבר מוצאם של יהודי תימן, ניתן היה להביא פרק זה כנספח.

אחרי פרק הפתיחה, מן הפרק השני ואילך, מוליך ד"ר פארפיט את הקורא צעד אחר צעד בסיפור תולדותיהם של יהודי תימן. כדי להעמיק את מחקרו סקר אף את המאורעות החשובים של המאה הי"ט, כאשר הוא כולל אף את הידיעות על יהודי תימן, ששליחים, הן מארץ ישראל והן מן התפוצות, רשמו בספריהם ובמכתביהם.² לבד משפע המקורות שמביא המחבר, הוא מעביר אותם תחת שבט הביקורת ואינו מקבלם כדבר המובן

1 משום מה התקבל שם שגוי להעלאתם של יהודי תימן בתאריכים אלו. השם הרשמי של המבצע הוא 'על כנפי נשמרים'. להעלאתם של יהודי עיראק, בערך באותו זמן, ניתן השם 'מבצע עזרא ונחמיה' ולהעלאתם של יהודי איראן ניתן השם 'מבצע מרבד הקסמים'. אך משום שמבצע ההטסה של יהודי תימן לארץ ישראל היה הגדול והמרשים ביותר בהיקפו ובראשוניותו, נשכחו משום מה שני מבצעי חילוץ אלה ובטעות השתרש השם 'מרבד הקסמים' כשמו של המבצע שבו הועלו יהודי תימן.

2 טעות נפוצה מצאה את דרכה למחקרו המדוקדק של ד"ר פארפיט בדיונו בשליחותו של ר' ברוך בן שמואל, בשנת 1831. הוא מציין (עמ' 24–25) כי ר' ברוך בן שמואל הגיע לתימן כשליח של ה'כולל' למטרת איסוף כספים, ולא היא: ר' ברוך נשלח לתימן לחפש את 'עשרת השבטים' ואיסוף הכספים למען ה'כולל' לא היה אלא 'כיסוי' לפעולתו זאת. בכך הוא דומה (אם כי מטרתו היתה שונה) לשמואל יבנאלי.

מאליו גם אם נראים הם חשובים.³ הפרק השני דן בתולדותיהם של יהודי תימן בראשית המאה העשרים ויש בו כל האינפורמציה הדרושה לקורא כדי להבין את היחסים בין יהודים ומוסלמים, היחסים בתוך הקהילה היהודית וצמיחתה של התנועה הרציונאליסטית 'דור דעה'. דומני כי מן הראוי היה להדגיש את אכיפתה של 'ברית עומר' בידי האמאם יחיא בן מחמד חמיד אלדין מיד לאחר הסיום 'המוצלח', מבחינתו של האמאם, של המצור שהוטל על צנעא בידי צבאו, מצור הידוע בשם 'חוזת אלנפר'. עניין חשוב זה הוזכר ואף הובא כמסמך מצוטט בפרק השני (עמ' 41–42) והיה ראוי לציין זאת אף בפרק הרביעי – The Rule of the Imam – שבו דן המחבר באופן יסודי ביחסו של האמאם ליהודים. באופן מיוחד מודגשת בפרק זה 'גזירת היתומים', גזירה שבה הוכרחו היתומים להתאסלם אם לא הגיעו לגיל בגרות.⁴ כאן המקום לציין כי 'גזירת היתומים', שהכבידה מאוד על יהודי תימן תחת שלטונו של האמאם יחיא, אינה המצאתו של אמאם זה – היא היתה בתוקף באופן ודאי במחצית הראשונה של המאה ה"ט, ועל פי פסקי ההלכה שהקאדי מחמד ו' עלי ו' מחמד אלשווכאני היה מעורב בהם במרוצת המאה ה"ח, גזירה זו היתה גם בימיו. משירו של ר' שלום אלשבזי מן המאה ה"ז, סמוך לגירוש מוזע', מסתבר כי גם בימיו נגזרה גזירה זו. מן הידיעות שיש בידי התעלם האמאם יחיא מגזירה זו ככול שהיה בידו. יש לציין, ועניין זה מודגש בספרו של ד"ר פארפיט, כי יהודי תימן זכרו ועדיין זוכרים בחיבה ובמידה מסוימת בהערצה את ימי שלטונו של האמאם יחיא והם ראו בו 'מלך חסד'.

הקדמתי הערות אחדות על הפרק הרביעי וכאן המקום לציין כי הפרק השלישי, Emigration to Palestine 1900–1930, הוא אחד הפרקים המצוינים בספר, משום שהוא מנתח באופן חד ובהיר את השיקולים שעמדו בפני ההסתדרות הציונית ומוסדות הישוב העברי בארץ-ישראל בעניין העלייה מתימן מחד גיסא ואת תגובתם של יהודי תימן לשיקולים אלו מאידך גיסא. פרק זה מעלה בפני הקורא את המצב הבלתי נסבל של חוסר תקשורת בין יהודי תימן, שהיו חסרים מוסדות קבועים והיו חסרי ארגון ואף לא היתה תנועה ציונית בתוכם, ובין ההסתדרות הציונית ומוסדותיה, מצב שהביא לשרשרת של אי-הבנות שתוצאותיהן תחושת מרירות בקרב העולים בכוח.

הפרק החמישי, Law and Custom, לוקה לדעתי בגישה סכמתית מדי, וזאת שלא באשמתו של המחבר. קשה עד מאוד להביא בפרק קצר נושא כל כך מורכב ובעייתי כנושאו של פרק זה. דומני כי המחבר היה עושה נכונה אילו היה מסתייג בראש הפרק, או בהערה, ומציין כי פרק זה אינו אלא סקירה לא שלמה של נושא זה, או דן אך ורק בסוגיות הרלוונטיות למחקר שלפנינו. דומני כי מן הראוי היה להקדיש תשומת לב להבדלים שבין 'החוק הכתוב' והמציאות היום-יומית, כלומר אותה מציאות המפגישה אנשים בני דתות שונות בלא שיתנו את דעתם לחוק המבדיל ביניהם. כן ראוי היה לעמוד על ההבדלים המשמעותיים שבין חוקת השריעה המוסלמית בנוסחה הזיידית ובין

3 מוזר היה לראות כי בעניין המשיחיות היהודית במאה ה"ט, מסתמך ד"ר טיודור פארפיט על ספרה של ד"ר בת ציון קלורמן-עיראקי. בספר זה נפלו שגיאות רבות וחבל שלא נהג בו כפי שנהג במקורות אחרים.

4 דומני כי זו אחת הסיבות לנישואי הבוסר שהיו רווחים בקרב יהודי תימן.

החוק השבטי, מה שמכונה 'החוק הבלתי כתוב', שהיה, ועדיין בתוקף, בתימן על אף המאמצים לעקור אותו מחיי היומיום.⁵

אחד הפרקים המצוינים והמרתקים בספר הוא הפרק השישי הון ב-Jews in the Economy of the Yemen. בניתוח זהיר וקפדני של כל המקורות, כולל מקורות ארכיוניים שאיש לא טרח עד עתה לבדוק אותם, מעלה לפנינו המחבר תמונה מרתקת וממהימנה של החיים הכלכליים של יהודי תימן בתקופה הנדונה. מתוך בירור יסודי של החיים הכלכליים היהודיים מקבל הקורא גם תמונה מקיפה על כלכלתה של תימן בתקופה זו.

בפרק השביעי, *Fateful Years: 1930-1939*, מברר המחבר את המאורעות המרכזיים והדרמטיים שהתחוללו בשלוש טריטוריות השונות זו מזו ושהמשותף להן הוא ההשלכות על יהודי תימן. בארץ-ישראל זה עתה הסתיימו מאורעות 1929 ופורסם 'הספר הלבן'; בגרמניה עלו הנאצים לשלטון ועלייתם השליכה גם על מה שאירע בארץ-ישראל; בשנים 1936-1939 היה בארץ 'המרד הערבי'; בגבולות הפרוטקטורט הבריטי בעדן, אצ'אלע וחצ'רמות, התנהלו מלחמות 'קטנות' – כל אלו השפיעו על מצבם החברתי והפוליטי של היהודים בתימן. הסולידריות הערבית, שתימן היתה חייבת לגלות עם ערביי ארץ-ישראל, אף שלא השפיעה על ביטחונם האישי של יהודיה, השפיעה על האווירה הכללית וגרמה לתחושת אי-ביטחון, שהובילה לניסיונות הגירה ובריחה מתימן ועלייה לארץ-ישראל. כאן מתאר ד"ר פארפיט את המתח ביהדות תימן, שחלקו תוצאה של אי-הבנות בין 'הסוכנות היהודית' ומוסדותיה ובין פליטי תימן בעדן. שנים אלו הן כשמו של הפרק: השנים הגורליות.

מן הפרק השמיני *Between a Rock and a Hard Place: 1939-1947*, ועד הפרק *The Liquidation of Exile*, בונה ד"ר פארפיט את מחקרו באופן ארכיטקטוני-אמנותי שראוי להתקנא בו. הוא מוביל ביד בטוחה את הקורא משבילי הכפרים וערי תימן מחד גיסא ומבין שורות המסמכים מאידך גיסא, אל התמונה הכוללת המובילה אל המבצע האנושי הגדול שבו הוטסו למדינת ישראל מחודש יוני 1949 ועד ספטמבר 1950 קרוב לחמישים אלף מיהודי תימן. בפרקים אלו מגיע הספר אל פסגתו ובו מפגין המחבר לא רק יכולת מחקרית רבת רושם, אלא הוא אף מתעלה במקומות רבים לדרגת אמן הסיפור העלילתי – בכך הוא מצרף את עצמו לאסכולה האנגלית המבורכת של חוקרי היסטוריה. לא פעם מתאר ד"ר פארפיט במחקרו זה מקרים של אנשים יחידים המאירים את הצדדים האנושיים במסכת מסובכת ומורכבת זו; גישה זו מוסיפה לדעתי מימד עומק הומאני למחקר חשוב זה. (לי אישית חבל היה כי הדברים האחרונים בספר זה, שאותם מכנה המחבר *Postscript*, הם אינפורמטיביים ויבשים והם מעין אנטי-קלימקס לכל האמור בספר. דווקא סיפורה של שאריתם של יהודי תימן הוא עניין ראוי ליותר ממסירה אינפורמטיבית בלבד.)

כללו של דבר, לפנינו ספר חשוב לא רק לתולדות יהודי תימן אלא להבנת תולדותיהם של יהודי ארצות ערב בזמננו. דומני כי טוב יעשו אלה החוקרים את עלייתם של יהודי ארצות ערב לארץ-ישראל מאז שנות השלושים של המאה הנוכחית, אם ילמדו ספר זה

5 האמאם יחיא נלחם בכל האמצעים העומדים לרשותו, כדי לשרש את החוק השבטי הנקרא 'טאגות' ולהשליט את חוק השריעה, אך ללא הצלחה. אגב, כדאי היה להפנות במקרה זה את הקורא למחקריהם של Rossi ו-C. Rathjens בנושא זה.

בטרם יכתבו אותו סיפור עצוב ומופלא כאחד. סיפור עצוב, כי הנה אחרי מאות רבות של שנים התרוקנו מדינות ערב מן האוכלוסייה היהודית שחיתה בארצות אלו, יצרה ובנתה עוד קודם לבואו של האסלאם ובימים הארוכים של שלטונו. בין כך ובין כך, נחתם פרק רב רושם ומרתק בתולדותיהן של אומות אלו.

